

תולדות ההתנדבות לצבא הבריטי – והקמת צה"ל

יואב גלבר, תולדות ההתנדבות. כרך ראשון: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית, 1939-1942; כרך שני: המאבק לצבא עברי: כרך שלישי: נושאי הרגל, שליחותם של המתנדבים לעם היהודי: כרך רביעי: בין בריטים, ערבים וגרמנים. ירושלים תשל"ט-תשמ"ד (הוצאת יד יצחק בן-צבי).
יואב גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר – תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל, ירושלים תשמ"ו (הוצאת יד יצחק בן-צבי).

מחקרו של גלבר הוא בראש וראשונה בעל ממדים שאפשר לכנותם, על אף הזהירות המתבקשת, מונומנטליים: תולדותיהם של היישוב היהודי בארץ ישראל והתנועה הציונית מהיבט ההתנדבות לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה ולאחר מכן הקמת צה"ל, משתרעות על פני כ-3100 עמודים בחמישה כרכים – היקף שהוא ללא עוררין חסר תקדים.

לכאורה מדובר כאן בשני מחקרים נפרדים: הראשון והגדול בהם עוסק בהתנדבותם של רבבות מבני היישוב במלחמת העולם השנייה, ואילו השני מתרכז רובו ככולו בהקמתו של צה"ל בשנים 1947-1949. עם זאת יש חוטים-מקשרים רבים בין השניים, והמחבר מרגיש בהקדמתו למחקר השני, שיש לראותו כ"ספר המשך", שהרי אחת מארבע מטרות היסוד של ההתנדבות הארצישראלית לצבא הבריטי, שעוצבו תוך כדי המלחמה, הייתה הקמת צבא יהודי סדיר בארץ לאחר המלחמה. שאר השלוש: לחימה בנאצים כפרטים, לחימה בנאצים כיהודים, ועזרה לניצולי השואה.

שירות במדים ו"בלא מדים"

שירותם של 30 אלף מתנדבי היישוב היהודי בצבא הבריטי היה הישג מדיני ממדרגה ראשונה, עורר את גאוותם של החיילים עצמם ובה בשעה הסב להם לא אחת, בשנות המלחמה וביתר שאת אחריה, תחושת תסכול עמוקה.

ההתנדבות היהודית נתקלה מראשיתה בקשיים לרוב: הבריטים לא גילו להיטות לגייס את יהודי ארץ ישראל, שהביעו נכונות להשתתף במערכה נגד הנאצים, ומשנאלצו לעשות כן – בשל מחסור בכוח אדם ולחץ יהודי רצוף – ביקשו "לאזן את התמונה" על ידי גיוס מקביל של ערבים פלסטינים (אלא שהללו לא ששו להתגייס). לאחר מכן עשו הבריטים ככל יכולתם למנוע זיהוי וייחוד של המתנדבים היהודים, וידועים המאבקים הממושכים על סמל, דגל ובעיקר על הקמת עוצבות

יהודיות עצמאיות. המשא ומתן עם הבריטים על הקמת אוגדה יהודית נמשך כמעט כל שנות המלחמה, ורק בספטמבר 1944 הם נאותו להקים חטיבה יהודית מוגברת (חטיבה בעלת יסודות אוגרתיים) – היא החי"ל או "הבריגדה". עד אז הופנו רוב המתנדבים ליחידות עזר ושירותים, ואף כשנימנו עם פלוגות וגודרי חי"ר (ה"באפס" הפלסטיני – The Palestine Regiment), עסקו בדרך כלל בתפקידי שמירה, ליווי שיירות וכדומה.

קשיים לא מעטים הערימו בפני המתנדבים החיכוכים הפוליטיים ביישוב. נושא ההתנדבות עמד באותן שנים לא אחת במרכזו של פולמוס ציבורי-מפלגתי. מנהיגות היישוב (ומפא"י) – בן-גוריון, שרתוק, גולומב ואחרים, וכן ד"ר וייצמן – צידדה בגיוס לצבא הבריטי, בעוד שחוגים בקצוות הפוליטיים שללוהו או ייחסו לו חשיבות משנית. התנועה הרביזיוניסטית שבאגף הימני צידדה בו, בעוד שהאצ"ל התנגד רוב הזמן לגיוס. בשמאל היו העניינים מורכבים יותר. בקיבוץ המאוחד (שעד 1944 היווה חלק ממפא"י) שלטה הדעה, כי אין לתת עדיפות לגיוס לצבא הבריטי, וכי יש לטפח במקביל, ואף להעדיף, את השירות ב"צבא ללא מדים", דהיינו ב"הגנה", ומ-1941 בזרוע המחץ שלה – הפלמ"ח. יתר על כן, עד יוני 1941, מועד פלישת גרמניה לברית המועצות, נחשבה בשמאל (כולל הנהגת הקיבוץ המאוחד) ההתנגשות המזוינת בין גרמניה למעצמות המערב כ"מלחמה בין אימפריאליסטים לאימפריאליסטים", ושירות בצבא הבריטי – כ"עזרה לאימפריאליזם". יצחק טבנקין אמר דברים מפורשים בנידון בנובמבר 1939. אחרי הפלישה הגרמנית לרוסיה השתנתה, כמוכח, עמדה זו.

אף צמרת "ההגנה" הייתה חלוקה בינה לבין עצמה בעניין הגיוס. אליהו גולומב ייצג את הסינתזה – הוא ראה צורך וברכה בבניית שתי זרועות צבאיות במקביל – האחת במדים (בצבא הבריטי) והשנייה בגופים השונים של "ההגנה" בארץ (פלמ"ח, חי"ש, נוטרות, רכש ועוד). משה סנה, הרמ"א, על אף שהיה מודע לכך, שהגיוס לצבא הבריטי מדלדל את שורות "ההגנה", האמין כי במסגרת צבא גדול, מאורגן ומסודר, יוכלו המתנדבים חברי "ההגנה" לקנות תורה צבאית בתחומים רבים, שבעתיד יוכלו להקנותה לחבריהם ליחידות, שלא התנדבו לצבא הבריטי. ישראל גלילי, לעומתם, צידד ב"צבא ללא מדים".

הקצינים היהודים בצבא הבריטי נמנו ברובם עם "ההגנה", ואף נעשה מאמץ מכוון להפנות לקורסי הקצינים שערכו הבריטים מפקדים וחברים בולטים בארגון. אין פירוש הדבר שקצינים אלה זכו, לאחר שצברו ניסיון, לקבלת פנים אוהדת ב"הגנה". אחד ממפקדי הפלוגות היהודים הראשונים, מיכאל בן-גל, התלונן:

המנהיגות הצבאית שלנו כלל לא התרגשה מכך שאנו לומדים תורה [צבאית]. במטכ"ל [של ה'הגנה'] לא שרתה הדעה שיש חשיבות בדבר, ודומה שולדעת אנשי המטכ"ל אין בכלל תורה. למדנו ת"ס [תרגילי סדר] ותרגול-נשק שהיו ידועים גם להגנה, אם כי לא באותה כמות שהייתה לנו גם בצבא הבריטי.

[...כך קרה, ש]האור הגדול שלקראתו הלכנו, של צבא, ממש דרך – לעומת
ה'הגנה' שעסקה אז ברברים יותר ממשיים!

את הניסיון הצבאי העשיר ביותר צברה הבריגדה בחזית צפון-איטליה, בה לחמה במשך כחודשיים כנגד יחידות צנחנים ושריון גרמניות מעולות. לחימתה זכתה לשבחים, הן בדרג הצבאי הבכיר והן מפיו של וינסטון צ'רצ'יל, שאמר עליה בהודיעו על כניעת הגרמנים באיטליה: "הבריגדה היהודית שהקימונו לפני שנה בערך נלחמה בקו החזית באומץ".

למרות כל זאת, כשחזרו אלפי חייליה של הבריגדה לארץ עם שחרורם, הם נתקלו כאן ביחס אדיש עד עוין. היה זה בעיצומו של "המאבק" נגד הבריטים (קיץ 1946), ושירות במדים בריטיים, אפילו נגד הנאצים, נתפס בשלב זה כמהלך לא נכון. חיים לסקוב נהג לספר, כי בשונו נשאל לא אחת: "מי ביקש מכם להילחם בשבילם [הבריטים]?" יתרה מזאת, חבריו לשעבר מהפלוגה המיוחדת של "ההגנה" בחיפה (הפ"ם), הפסיקו לשוחח ביניהם כשנכנס לחדר; עד כדי כך נחשב ל"בריטי", שיש להסתיר ממנו מידע.

החוזרים מהצבא הבריטי, ובמיוחד הקצינים הרבים, האמינו ש"ההגנה" תנצל את הניסיון הרב שצברו, ועל כן הדהימה אותם קבלת הפנים לה זכו. תחושתם הייתה שאין הם רצויים כלל, ושניסיונם בצבא סדיר הרתיע את צמרת "ההגנה". לעתים קרובות אף הושמעה כנגדם הטענה, שניסיונם "אינו מתאים לתנאי הארץ".

שליחי היישוב באירופה שלאחר השואה

מחקרו הגדול של גלבר על תולדות ההתנדבות עוקב עד לפרטי פרטים אחר המאבקים הללו ומלווה את מתנדבי היישוב בכל צעד וצעד שלהם במהלך שנות המלחמה. כן הוא עומד בהרחבה על מאמצייהם של מנהיגי היישוב והתנועה הציונית למען הגיוס ולמען הקמת עוצבות יהודיות עצמאיות. מאמצים אלה, כפי שצוין לעיל, הניבו פירות רק לקראת סוף המלחמה, אך גם בשנותיה הראשונות רב היה טיפולה של ההנהגה – ובעיקר של משה שרתוק (לימים שרת), ראש המחלקה המדינית – בעניינים הקשורים לגיוס, למגויסים, לתנאי שירותם ולשאיפותיהם הלאומיות.

למתנדבי היישוב במלחמת העולם השנייה הודבק בשנים שלאחר מכן תו של "אנשי שירותים" ו"מומחים לארגון", שקנו את מרבית ניסיונם בעוצבות הלוגיסטיות. המתנדבים, ובראשם קציניהם שהפכו עם השנים למפקדים בכירים בצה"ל, ניסו ככל יכולתם לערער קביעה זו, אם כי מן הראוי לציין, שאף הם עצמם "חטאו" לא אחת בהמעטת ערכם. ב-1955 כתב מי שהיה מפקד פלוגה בכריגדה ולאחר מכן הרמטכ"ל השלישי של צה"ל, מרדכי מקלף, בהקדמתו ליומן של חייל בכריגדה, שפורסם כספר:

השירות בכריגדה במשך תקופה ארוכה – כשש שנים – הנחיל למפקדים ולחיילים ידיעה וניסיון בשטחי הפעולה הארגוניים והמינהלתיים ובשטחים המקצועיים של שילוב הפעולה בין החילות הלוחמים והנשק המסייע.²

גלבר עושה מאמצים רבים לנתץ דעה זו, והוא מוכיח כי מתנדבי היישוב צברו במלחמת העולם ניסיון צבאי מכל סוג, כולל בשדה הקרב (אם כי במידה מצומצמת, בשל מגמתם של הבריטים שלא לאפשר ליהודי ארץ ישראל לשרת ביחידות לוחמות, להוציא את חלקה האחרון של המלחמה).

לצד החומר העשיר על המגויסים ויחידותיהם השונות, מקדיש גלבר מקום נרחב גם לתופעות ייחודיות, שעד כה לא זכו לבריקה מחקרית מקיפה. לדוגמה: פרשת "השיתוף החשאי" עם הבריטים בשנותיה הראשונות של המלחמה בנושאי מודיעין, שליחותם של הצנחנים לאירופה הכבושה ופעילותם שם, פרשת נפילתם בשבי של יותר מ-1500 ממגויסי היישוב (כ-5% מכלל המתנדבים, אחוז גבוה ביותר) בחזית יוון, ולאחר מכן חייהם בשבי הגרמני במשך ארבע שנים.

חלק גדול מהמחקר מוקדש לפעילות חוץ-צבאית, שדומה שלא היה לה אח ורע בצבאות אחרים: היחלצותם של המתנדבים לעזרת היהודים בארצות בהן שהו, ולעזרה לניצולי השואה כפרט. בנושא זה החלה הפעילות "מלמטה", ורק בשלבים מאוחרים, בתום המלחמה, פעלו יחידים ואף יחידות שלמות בהשראת ההנהגה, בפעולות "הבריחה" וההעפלה. מן הספר עולה, שחיילים ארצישראליים החלו לטפל, ביומתם, ביהודים בארצות צפון אפריקה ולאחר מכן באיטליה. אך הפעולה הלכה והתרחבה אחרי המלחמה, כשחנתה הבריגדה תחילה בצפון איטליה ואחר כך בבלגיה ובהולנד. קשה שלא להתפעל מהיקפה של הפעולה: במשך חודשים ארוכים פעלו מאות חיילים בטיפול בניצולי השואה, בהעברתם ממזרח אירופה למרכזה ולמערבה, באספקת מזון לניצולים (חלקו שחסכו החיילים ממנותיהם וכן כמויות גדולות שנלקחו במשיכה ממחסני הצבא הבריטי או שנקנו בשוק השחור), בצידוד ספינות המעפילים שעמדו להפליג לארץ ישראל במזון ובדלק, ועוד.

פעולות אלה, שזכו לשם הסתרים "טי.טי.גי.", נוהלו בידעת הקצינים היהודים הבכירים בכריגדה וביחידות אחרות, ואף מפקד החטיבה, בריגדיר בנימין, היה מודע להן ותמך בהן בעקיפין לפחות.³

"חשיבותם הסמלית של הופעת חיילים יהודים במדים ובסמל מגן-דרוד הייתה עצומה," כותב גלבר בסיכומו לכרך הרביעי והאחרון. החיילים, שיצאו להילחם בנאצים, מילאו לאחר המלחמה "תפקיד חשוב ביותר בהפיכת שארית הפליטה, אם ברכי הבריחה, במחנות העקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, ואם בחופי ההפלגה

2 יהודה בן-משה, בנתיב הכריגדה, תל אביב תשט"ו, עמ' 7.

3 עדויות מוקדמות ומאוחרות מוכיחות זו. וראה מאמרם של ח. לסקוב ונ. קפלן, הבריגדיר של

הבריגדה היהודית, מעריב, 1.4.1959.

ובנתיבי הים לארץ ישראל – לגורם מרכזי במאבק על הקמת המדינה. זו לא הייתה המטרה העיקרית, שלשמה יצאו למלחמה; היא הותוותה במהלך המלחמה, ובעיקר לאחריה.

יתרה מזאת: החיילים הפכו לשליחי-היישוב, בלי שבארץ ישראל הבחינו כלל בתחילה בהתפתחותו של כיוון חדש זה, שכן בדרכי החשיבה של הימים שבין שתי מלחמות העולם נתפס "השליח" כיחיד הפועל בגולה בחינוך, בהדרכה ובהכנה לעלייה של גרעינים חלוצים נבחרים. גלבר מציין כי רק דוד בן-גוריון עמד כבר באותה עת על השינוי המתפתח ועודר את החיילים, "מתוך שעמד על התאמתה (של הגישה) לנסיבות שנוצרו לאחר המלחמה".

להתנדבות היו פנים ותפקידים רבים, וגלבר מבקש להדגיש בסיום ארבעת הכרכים, כי "חשיבותה ההיסטורית העיקרית הייתה בתרומתה להתפתחות מערכת היחסים של היישוב עם הגולה היהודית בנקודת המפנה, שבה הפך מנתמך על-ידה למשענתה העיקרית."⁴

"אנחנו" ו"הם"

בספר "גרעין לצבא עברי סדיר" ממשיך גלבר לטפל באותם "חומרים" עצמם, אם כי בהקשר שונה. עיקרו של הספר – מאמץ מרוכז להוכיח עד כמה גדולה הייתה תרומתם של מתנדבי היישוב במלחמת העולם השנייה למלחמת העצמאות. גלבר מאמץ את קביעתו של בן-גוריון, המופיעה בסיום הקדמתו לספר "תולדות מלחמת הקוממיות", לפיה "צבא-ההגנה-לישראל לא היה המשך של ה'הגנה', אלא גילוי מחודש של הכוח הריבוני העברי מימי מלכי יהודה וישראל."⁵ בהקדמתו לספר כותב גלבר, כי "ההגנה" היוותה אמנם תשתית חשובה להקמתו של צה"ל, "ואף על פי כן אין צה"ל המשכה הישיר". כאן, למעשה, טמון יסוד המחלוקת בינו לבין ההיסטוריוגרפיה המקובלת באשר למלחמת העצמאות ולהקמת צה"ל.

גלבר, בניגוד לרוב ההיסטוריונים (ביניהם מחבריו עלומי השם של הספר "תולדות מלחמת העצמאות" שהופיע ב-1959 וכן מאיר פעיל ונתנאל לורך), מייחס משקל רב יותר למגוסי הצבא הבריטי מלחברי "ההגנה" שנשארו בארץ בשנות מלחמת העולם השנייה, בהקמת צה"ל ובלחמתו בשנת העצמאות הראשונה. כן הוא מציג את בן-גוריון כמי שהחליט להקים צבא סדיר (ואף הוציא זאת אל הפועל), בניגוד לגישה המיליציונית של ראשי "ההגנה".

המאבקים הללו – בין שתי האסכולות, ה"בריטית" שדגלה בהקמת צבא סדיר וזו של "ההגנה" שהעדיפה את המבנה המיליציוני, ובין בן-גוריון לרוב ראשי "ההגנה" ואחר כך צה"ל ולאישים פוליטיים ממפ"ם – עומדים במרכזו של הספר. לצדם לומד

4 יואב גלבר, בין בריטים ערבים וגרמנים, עמ' 296-297.

5 דוד בן-גוריון, מחזון המדינה עד מלחמת הקוממיות, תולדות מלחמת הקוממיות, תל אביב 1959,

הקורא מה שלא יכול היה ללמוד עד כה מחוסר מקורות כתובים: כיצד הוקם צה"ל על חילותיו ומטוהו, ומהן הדוקטרינות לפיהן פעל בתקופתו הראשונה. אולי מפליא הדבר, אך עד כה, ארבעים שנה כמעט לאחר קום המדינה, לא פורסם מחקר רשמי על הקמת צה"ל ומלחמת העצמאות. כמצוין לעיל, הופיע לפני יותר מ-25 שנה הספר "תולדות מלחמת הקוממיות" מטעמו של ענף היסטוריה במטה הכללי. על דעת הכול לוקה הספר בחסר, וכיום מועט ערכו, ולו רק בשל התפתחותו של המחקר ולאור גילוי מקורות נוספים, ביניהם מצדו האחר של הגבול.

מבחינה זו, ספרו של גלבר מעלה תרומה חשובה, אם גם לא מלאה, למחקר ראשיתו של צה"ל.

על אף השנים שחלפו לא נסתיים עדיין המאבק בין שתי האסכולות שצוינו. ספריו של גלבר על ההתנדבות ועל תרומת המתנדבים להקמת צה"ל גרמו, ועוד יגרמו בוודאי, להחרפתו של העימות הזה. העובדה שכצה"ל נוצרה סינתזה בין שתי הגישות ושהדור הנוכחי של המפקדים הבכירים אינו מודע כלל למחלוקת היא, אינה מקהה אף היום את תחושת "אנחנו" ו"הם", לפחות בין ההיסטוריונים.